ընթողը յայտնի կը նշանակէ իւր աղբիւրն յորդորակին մէջ՝ գրելով «Ցուցանէ առակս որ ասէ թէ՝ կայ ի քաղաքի որ չէ կայ յանապատի, եւ կայ յանապատի որ ոչ գոյ ի քաղաքի.» Ինչպէս կայ իւր համանման առածն ալ.[1] Մեզի համար աւելի հետաքրքրական են ի հարկէ այն առածներն՝ որ կենդանեաց աշխարհը կը շօշափեն եւ մեր առակաց նիւթերուն վրայ կը դառնան։ Կրնանք այսպիսի առածները նկատել այնպիսի պատկերաւոր ասացուածներ՝ որոնք համանման կամ համեմատելի գրաւոր առակներու կամ այլաբանութեանց ալ նիւթերու գործածուած են։ Եւ այս պարագան ուրիշ նշաններու հետ կրնայ իբրեւ ապացոյց առնուիլ այլեւայլ առակաց ժողովրդական ծագմամբ ըլլալուն. ապացոյց մը զոր մասամբ ընդունելու է՝ բայց ոչ այնպէս անպայման կերպով։ Վասն զի նախ այսպիսի զուգադիպութիւնք կրնան պատահական ալ ըլլալ. եւ երկրորդ առածներուն շատերն ինքնին գրական ծագում ունին, ուրիշներն ինքնին կախում ունին առակներէն (համմ. Ճուղուրեան 25, առ 22 եւ առակն Աղուէս եւ Փետուր.) Թէեւ միւս կողմանէ հիմ մը չկայ ժխտելու որ՝ ասոնց եւ նմանեաց մէջ՝ համացեղ հայ առածներու գոյութիւնն՝ անկախ գրաւոր «եսովպեան» առակներէն կարելի է։ Օրինակի համար սա առածը՝ «Ոչ գայլը իր պէնկը կը փոխէ, ոչ արաբը իր սեւութիւնը» (Ճուղ. 127,) որուն համեմատականն արդէն տեսանք Խորենացւոյ քով։[2] Հայկական կենդանական վէպերու այս խնդրին մէջ մասամբ միայն կրնան նպաստել վրական առածները, որոնք այնչափ շատ հասարակաց բան ունին հայկականներուն հետ, այնչափ աւելի որ ասոր պատճառը չենք համարիր միայն Հայոց եւ Վրաց դրացիութիւնը։ Մեզի համար վրացերէնի այնչափ բացորոշ լեզուագիտական կապը հայերէնի նախարիական խաւին հետ՝ հիմ մը կու տայ կարծելու որ յիշեալ ազգաց անգիր մատենագրութեանց հասարակաց նիւթերն երբեմն կրնան այնպիսի ժամանակաշրջանի հասնիլ վերաբերիլ, երբ Հայք եւ Վրացիք մէկ մէկու այնքան արենակից ազգութիւն մը կը կազմէին՝ որքան օրինակի համար Վրացիք եւ Մինգրելները. (§ 524.)

[1] Առակը տես Հար. Բ, 172 (առակ ՃԽԴ.) համանման առած՝ Ճուղուրեան՝ 80, Նաւասարդեանց՝ Է. 110։

[2] Այստեղ եւ յաջորդաց մէջ հայագէտք բազմաթիւ համեմատութիւններ կ'ընէ առակաց եւ առածներու, զորոնք անհնար է մէջ բերել։

(Շարունակելի։) Հ. Յ. Տ.

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ՔՐԴԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ՝ ԲԱԲԵԼԱԿԱՆ-ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՅ ՍԵՊԱԳՐԵՐՈՒ ՀԱՄԱՁԱՅՆ

(Շարունակութիւն։)

Գ.

Վանայ եւ Ուրմիա լճերու մէջտեղն եւ այս լճերուն հիւսիսային կողմը գտնուող երկիրներ։

1. Ուրարտու, Մուսասիր եւ քանի մը [illegible] քաղաքներ։

Ա. Ուրարտու։ Սեպագիր արձանագրութիւններու Ուրարտուի նկատմամբ մատակարարած նիւթը մերձաւորապէս հետեւեալն է։

Ուրարտու անունն առաջին անգամ Ասուրնասիրպալայ քով կը յիշուի, որ ինք զինքը «Ասուրնասի աղբիւրէն մինչեւ Ուրարտու գտնուող երկիրները նուաճող» կ'անուանէ։ Սաղմանասար Բ. շատ անգամ Ուրարտուի վրայ արշաւած է։ Թագաւոր ըլլալուն պէս՝ Հուբուշկիայէն Ուրարտու անցաւ եւ՝ բաց ի երկրին Արամէ իշխանին Սուգունիա ամրոցէն՝ շրջակայ 14 քաղաք առնելէն ետքը «Նայիրիի ծովը» իջաւ։ Դարձին՝ վերջին անդէն Գուզան (Կիրզան) եկաւ։ Թագաւորութեանն երրորդ տարին Սաղմանասար Դալաննիէ Ուրարտու մտաւ։ Արամէ թագաւորն Ադդուրի բռնած լեռներուն մէջ՝ արիւնահեղ ճակատ մը մէջ յաղթուեցաւ եւ իւր մարդիկներէն 3400 հոգի կորսնցուց։ Ասորեստանցւոց բանակին ըրած աւարն էր մեծաւ մասամբ «պատերազմի կառք, ձի, նժոյգ, ջորի եւ ցուլ։» Արամէ անմատչելի լեռները փախաւ, իսկ Սաղմանասար «վայրի ցուլի պէս» անոր երկիրը «կոխկռտեց» ու «աւերակ դարձուց։» Այս արշաւանքին առթիւն էր, որ Ասորեստանցւոց թագաւորը կարգաւ Արզաշկուն, Երիտիա լեռն եւ Արամալէ ու Զանզիունա քաղաքները շօշափեց։ Կոթող-արձանագրութիւնք (I, 57) բաց մ'ունի, որմէ սակայն միայն կ'իմացուի թէ Սաղմանասար Զանզիունայէն ուրիշ ուրարտեան քաղաք մը մտաւ, որուն անունը[1] կորսուած ինկած է. այս քաղաքին իշխանը «կառքի ձի, արջառ եւ ոչխար» հարկ տուաւ։ Ճամբուն շարունակութիւնը դէպ ի Նայիրեան ծով եւ Կիրզան՝ կը նոյնանայ Սաղմանասարի՝ թագաւորութեանը սկիզբն ըրած արշաւանքին առեն բռնած ճամբուն հետ։ Այստեղ նշանակելու ենք դեռ երեք արշաւանք ալ՝ Արամէի դէմ՝ իւր թագաւորութեանը տասներորդ եւ մետասաներորդ տարիները։ Վերջին արշաւանքին առեն Ասորեստանցւոց բանակն ուրարտեան 100 քաղաք առաւ։ Արամէ իւր լեռնագաւառին թագըստոցներուն մէջ ամուր ապաստանարան մը փնտռեց ու գտաւ։ Սաղմանասար թագաւորութեանը 15-րդ տարին Տունիբունիի կրճէն Ուրարտու մտաւ։

[1] . . . առա . . . միայն կը կարդացուի։

digitised by A.R.A.R.@

Արմէի քաղաքները նուաճուեցան, որոնք անկէ մինչեւ Եփրատայ աղբիւրը կը գտնուէին։ Կոմթողը համառօտիւ իբրեւ նոյն տարւան մէկ դէպքը կ'արձանագրէ արշաւանք մը դէպ ի Տիգրիսի եւ Եփրատայ աղբիւրը. ինչպէս յառաջ ապացուցած եմ (էջ 12), այս արշաւանքով հասկցուածն է Նայիրի եւ Ուրարտու։ Երբ Սաղմանասարի թագաւորութեան վերջերը՝ դարձեալ Ուրարտուի դէմ մղուած պատերազմներ կը յիշուին, այս միջոցին Արմէի գահին վրայ նստողն է Սեդուրի։ Սեդուրիին յաղթեց Տուրտան Դախիան-Աշուր, որ Բիտ-Զամանիէ գալով եւ Արսանիան անցնելով՝ Ամ-մաշտուբիի կրճէն Ուրարտու մտած էր։ Չորս տարի վերջը՝ (13ր պալու-ին) Ասորեստանցւոց նոյն զօրավարը Հուբուշկիայէն ու Մուզասիրէն անցնելով՝ Ուրարտուի ամրոցներուն վրայ արշաւեց եւ 50 քաղաք կործանելէն ետքը մոխիր դարձուց։ Անուանագիր ցանկն ալ կը յիշէ այս արշաւանքը։ Տարակոյս չկայ որ Ուրարտուի դէմ եղած այս բազմաթիւ արշաւանքներուն արդիւնքն էր լոկ Ուրարտեան իշխանութեան առժամանակեայ տկարացումն ու այս երկրին վերաբերեալ այլեւայլ գաւառներու ի հիմանց աւերումը. ոչ Սաղմանասարի եւ ոչ ալ անոր անմիջնորդական յաջորդին ատեն կը նշմարուի Ասորեստանեայց "յաղթութեանց„ մնայուն եւ որոշիչ արդիւնք մը. — մեր աղբիւրներուն միակողմանիութեան պատճառաւն ալ անկարելի է՝ այս յաղթութեանց ճշգրիտ արժէքը ու տեւողութիւն ունենալը հաստատել։ Անկէ սկսեալ մինչեւ Տիգղաթպիղեսեր Գ. եւ Սարգոն՝ անդադար աճելու վրայ է Ուրարտուի զօրութիւնը։ Ուրարտուն է որ կ'ըլլայ Ասորեստանեայց ամէնէն վտանգաւոր ախոյեանը։

Սամսիրամման Բ.ի արձանագրեր՝ թագաւորին արշաւանքին երկրորդ տարին դէպ ի "արեւմտից ծովը„ (Վանայ լիճ) արշաւեց եւ այն տեղ ի մէջ այլոց Ուշպինայի 11 ամրոցներն ու 200 քաղաքները նուաճեց, "անոնց պատերազմողները մեռցուց, անոնց աւարը, առացուածքն ու ինչքը, անոնց աստուածները, որդիքը, աղջիկները վարեց տարաւ, անոնց քաղաքները կործանեց, աւերեց ու այրեց։„ Բէլք՝ իրաւամբ Ուշպինան Ուրարտեանց Իսպուինիս թագաւորը — Սարդուր Բ.ի որդին — կը համարի. կարծիք մը, որ մեծապէս կը համաձայնի ասորեստանցի ու վանեան իշխաններուն ժամանակագրութեան։

Ժամանակակից աղբիւրներու պակասութեան պատճառաւ՝ Սամսիրամման Բ.է մինչեւ Տիգղաթպիղեսեր Գ. եղած միջոցին համար սահմանուած ենք մի միայն անուանագիր ցանկին անբաւական տեղեկութեանցը դիմել։ Անուանագիր ցանկը Սաղմանասար Գ.ին (783—873) կարճատեւ թագաւորութեան ատեն վեց արշաւանք կը դնէ դէպ ի Ուրարտու՝ 781, 780, 779, 778, 776 եւ 774 տարիներուն եղած. տարակոյս չկայ որ այս արշաւանքներն աւազակ խմբերու ասպատակութիւններ են լոկ, անոր համար Ասորեստանցիներուն կողմանէ տարբուած, ինչպէս բնաւորապէս կրնանք ենթադրել, վասն զի Սաղմանասարի մահուընէն ի վեր Ուրարտու իւր գլխաւոր ախոյեանը տկարացընելու ամէնէն յարմար միջոցը համարած էր՝ Ասորեստանի դէմ ուղղուած ամէն ապստամբական շարժման յայտնի կամ գաղտնի օգնել։ Տարակոյս չկայ որ արեւելեան կողմն Ուրարտուի իշխանները ձեռնտու էին սահմանակից երկիրներուն՝ Հուբուշկիոյ, Մանի եւն. ապստամբութեանց մեծագոյն մասին։ Բայց ի մասնաւորի իրենց մտադրութիւնն ուղղած էին արեւմուտք, ուր մէկ կողմանէ Ասորեստանի նախկին թագաւորներուն Նայիրիի երկիրներուն մէջ հաստատած ասորեստանեայ գաղթականութեանց կարելի եղածին չափ վնասելու կ'աշխատէին եւ մէկալ կողմանէ Ասորեստանի դէմ բաւական յաջողութեամբ դաւ կը նիւթէին հիւսիսային Ասորիքի եւ Փոքր Ասիոյ այն տէրութեանց մէջ, որոնք Ասորեստանի իշխանութեան տակ էին։ Քաղաքական պայմանները ու դիրքն արտաքոյ կարգի վտանգաւոր կերպարանք մ'առած էին Տիգղաթպիղեսեր Գ.ի ատեն։ Ասորեստան եւ Ուրարտու իրարու դէմ առաջին կռուեցան՝ երկու արշաւանքով (743 եւ 735)։ այս արշաւանքներով որոշիչ յաջողութիւն ունեցաւ Ասորեստան, բայց Վանայ, երկրին սրտին անառիկ ամրոցը արգելեց՝ ուրարտեան իշխանութեան վերջնական նուաճումը։ Տիգղաթպիղեսեր Գ. 743ին հիւսիսային Ասորիքի Արպադ ապստամբ քաղաքը պաշարելով զբաղած էր, երբ լուր առաւ թէ Ուրարտուի Սարդուրի իշխանը Նայիրիի կամ թերեւս նոյն իսկ բուն Ասորեստան ասպատակել կը սպառնայ։ Այս լուրը պատճառ եղաւ պաշարումը վերցընելուն։ Անմիջապէս դէպ ի հիւսիս յառաջացաւ եւ յաջողեցաւ՝ Հատտեանց (Մելիդ, Կումմուհ, Գուրգում եւն) բանակներովն առաւելացած ուրարտեան զօրութիւնը ջախջախել՝ Կումմուհի մօտ կողմով Կիշտան ու Հալպի երկիրներուն մէջ։ Ասորեստանցւոց՝ այս յաղթութենէն ուրիշ օգուտներ քաղած ըլլալուն վրայ տեղեկութիւն չունինք։ 743—38 ժամանակամիջոցը գրեթէ ամբողջապէս Ասորիքի եւ Փիւնիկէի դէմ ձեռք առնուած պատերազմական գործողութիւններով (պաշարումն եւ առումն Արպադայ եւն) լեցուած է։ Կրնանք հաստատապէս ընդունիլ թէ "արեւմտեան երկրին„ ապստամբական շարժումներն Ուրարտուէն օգնութիւն կը գտնէին ու կ'արծարծուէին։ Տիգղաթպիղեսեր Գ. մարական ապստամբ գաւառները նուաճելէն (737) ետքը միայն ժամանակ գտաւ՝ Ուրարտուի դէմ մեծ արշաւանք մ'ընելու (735), որուն համարձակած չէր իւր առաջին արշաւանքով (743) տարած յաղթութենէն ետքը, անշուշտ նկատելով որ իւր բանակներն ալ տկարացած էին այն ատեն։ Հայոց անդրնդաշատ լեռնաշխարհին դէմ ձեռնարկուած այս արշաւանքը տարակոյս չկայ որ Ասորեստանի պատերազմաց պատմութեան ընծայած ամէնէն նշանաւոր գործառնութիւններէն մէկն է, նկատելով որ այս արշաւանքին ատեն թագաւորն Ուրարտուն "վերէն մինչեւ վար„ կամ "60 կրկնաժամ ցամաք„ թափառեցաւ։ Սարդուրի՝ Տիգղաթպիղեսերայ պաշարած Տուրուշպա քաղաքը փախաւ։ "Անոր քաղ-

1 Verhandl. d. Berl. Anthrop. Gesellschaft, 1894, S. 485.

մամթիւ մարդիկները — այսպէս կը խօսին կուածոյ երկու արձանագրութիւնները — անոնց գանեւ րուն առջեւ սպաննեցի.„ անշուշտ առով քաղաքին պարիսպներուն առջեւը սրուած ճակատ մը եւ կամ՝ պաշարուած ուրարտացի բանակներուն դուրս ելլելու փորձ ըրած ատենը տեղի ունեցած այլեւայլ խառնուրդները կ՚ակնարկուին։ Արձանագրութիւնները կ՚ըսեն թէ այս արշաւանքին արդիւնքն եղաւ՝ Էնզիի եւ Ուրարտուի շատ մը քաղաքներուն Ասորեստանցւոց անցնիլը։ Մեծապէս նպաստած է Լէմանի Tiglathpileser III und Sardur von Urartu (Chaldische Forschungen, Nr. 6 ի Verh. d. Berl. Anthrop. Gesellsch. 1896, S. 321—27) ուսումնասիրութիւնն ամբողջապէս ըմբռնելու՝ Հայաստանի Տիգղաթպիղեսեր Գ-ի հետ ունեցած յարաբերութիւնը ցուցընող սեպագիր տեղեկութիւնները, որոնց ժամանակագրական հաստատութիւնը՝ տարեգիր արձանագրութեանց աղճատ վիճակին ու գաւառանաց արձանագրութիւններուն անորոշութեան բերմամբ՝ կրնար մասամբ միայն անուանագիր ցանկէն առնուիլ։

Ուրարտուի Տիգղաթպիղեսեր Գ.է կրած պարտութիւններն մէջտեղ ալ ծանր էին, սակայն՝ ինչպէս յայտնի կը տեսնուի, շուտով վրայ եկաւ եւ այնպէս ծաղկեցաւ որ Սարգոնի թագաւորութեան սկիզբներն Ուրարտու իւր զօրութեան զենիթն էր հասած։ Այս երկու պետութեանց մէջ ծագած վերջին ու մեծ արշէլ պատերազմին մէջ Ուրարտու այնպէս շարաշար յաղթուեցաւ, որ ալ այնուհետեւ երկրորդ կարգի տէրութեանց շարքն անցնելով՝ չէր կրնար Ասորեստանի վտանգ սպառնալ։ Սարգոնի ատեն տեղի ունեցած պատահարներուն վրայ հետեւեալ տեղեկութիւնները կը տանինք՝ տարեգիր արձանագրութիւններէն եւ խորսաբադի արձանագրութենէն. Ասորեստանցւոց թագաւորն իշխանութեանն երրորդ տարին՝ գերեվարութեամբ պատժեց Ուլկիա, Թալա եւ Արփիկիա քաղաքները, վասն զի տանք Ուրարտուի Ուրսա իշխանին հետ դաշնակցութեան մէջ էին մտած։ Սարգոնի իշխանութեան վեցերորդ տարին՝ Ուրսա Ասորեստանի դէմ ուղղուած մեծ դաշնակցութիւն մը կազմեց Կոմաղլուի, Զիկկիրտուի եւ Մանի հետ (այսպէս տարեգիր արձանագրութիւնները), նմանապէս Ուիշդիշի, Միլիտնդիի, Տաբալի եւ Մուշկացւոց հետ (ըստ խորսաբադի արձանագրութեան։) Ման քիչ ատենէն առկայուեցաւ Սարգոնի հպատակիլ. այս պատճառաւ Ուրսա՝ Մանէն դասալքութեանը համար վրէժ լուծելու դիտմամբ՝ Ասորեստանի թագաւորին իշխանութեանն եօթներորդ տարին մանեան 22 քաղաք առնելով թագաւորութեանը միացուց։ Յաջորդ տարին՝ հիւսիսային եւ հարաւային երկու ախոյեան պետութեանց մէջ որոշիչ մեծ ճակատ մը տեղի ունեցաւ Ուաուշ լեռը։ Ուրսա բոլորովին ջախջախեցաւ։ Սարգոն գերեց 260 (խորսաբադի արձանագրութեան համաձայն՝ "250„) [illegible], "200 հոգի անոր ազգականներէն ու անոր հեծելազօրքը.„ իսկ ճակատէն ետքն Ասորեստանցւոց բանակը Ուրսայի պետութեան մասը կազմող 8 գաւառներուն 55 պարսպաւոր քաղաքներն ու 11 ամուր բերդ առաւ։ Ուրսա այս ձախող ճակատամարտէն ետքը միայն փախաւ եւ՝ լսելով որ Սարգոն Մուսասիրին ալ նուաճեր է, որ իւր դաշնակիցն էր, յուսահատած ինկաւ իւր դաշոյնին վրայ։ Ուրսայի յաջորդը՝ Արգիշտիս, ինչպէս խորսաբադի արձանագրութիւնը կ՚ըսէ (113,) Ասորեստանի ու Կումմուհի մէջ ծագած պատերազմին ատեն՝ վերջնոյն կողմն էր։ Սղացածոյ արձանագրութիւնը (B, c, 12—26) պահած է մեզ Սարգոնի Ուրարտուէն հարկ առած առարկաներուն մէկ երկայն ցանկը, թէեւ քիչ մը վնասուած. այս ցանկին մէջ հանդիպող ակնաց եւն անուններուն մեծագոյն մասը դեռ մեզի անծանօթ է։

Սարգոնի ժամանակէն են այն պաշտօնական լուրերը (K. 194, 1080 եւ 5464,) զոր գրած են Սանհերիբ թագաժառանգն, որ Ուրարտուի սահմաններուն վրայ զօրապետ ըլլալով՝ այն տեղերը հաստատած էր իւր բնակութիւնը, եւ ուրիշ բարձրաստիճան պաշտօնակալ մը։ Հաւանականագոյնս նմանապէս Սարգոնի ժամանակէն են Knudtz. Nr. 48 եւ 49 եւ Rm 2, 2. — Որոշ չենք կրնար ըսել թէ 705ին գրուած Գոհիբբելի գրութիւնը (Sm. 760) Սարգոնի վերջին օրերէ՞ն են թէ Սանհերիբի թագաւորութեան սկիզբներէն։ Թերեւս վերջին թագաւորին[1] ժամանակէն է K. 574 գրութիւնը, որուն մէջ Գաբբուանա Աշուր անունով մարդ մ՚Ասորեստանի թագաւորին տեղեկութիւն կու տայ հայկական յարաբերութեանց վրայ. նմանապէս այս գրութեան մէջ կը խօսուի Ուրարտուի դէմ գրուած պահապան զօրաց վրայ։

Արձանագրութեանց մէջ ամենեւին տեղեկութիւն չենք գտներ Սանհերիբի Ուրարտու արշաւած ըլլալուն վրայ, թէեւ տարակոյս չկայ որ Ուրարտու բարեկամութեամբ չէր Ասորեստանի հետ, ինչու որ ինչպէս Ս. Գիրքը (Բ. Թագաւ. ԺԹ. 19) կը յիշատակէ, Սանհերիբը սպաննողները Արարատ = Ուրարտու փախան։ Ընդհակառակն Ասարհադդոնի եւ Ասուրբանիպալայ ատեն կ՚երեւայ թէ բարեկամական յարաբերութիւն կար այն երկու պետութեանց մէջ, ինչպէս պաշտօնական պատուիրակութիւններէ ալ կ՚ուզեն հետեւցընել։ Բարեկամութիւնը մասնաւորիշ ցուցընող իրողութիւն մըն է՝ Ասարհադդոնի Ուրարտուի Ուրսա իշխանին համաձայնութեամբը Շուպրիոյ ընդդիմադիր իշխանին դէմ ըրած ձեռնարկութիւնը, երբ Շուպրիոյ իշխանն ասորեստանցի եւ ուրարտացի փախստական հպատակները չուզեց յանձնել՝ երեք անգամ անոնց պահանջուելէն ետքն ալ։ Ասուրբանիպալայ թագաւորութեան ատեն՝ Ուրարտուի նոյն անուանն Սարդուրի թագաւորն՝ Ասորեստանեայց թագաւորին իւր հպատակութիւնն անով կը ցուցընէ որ իւր ողջոյնները կը խաւրէ անոր եւ ողջոյններուն ալ "թանկագին պարգեւներ„ կ՚ընկերացընէ։

Հիմայ կ՚անցնիմ Ուրարտուի այն քաղաքներուն ու լեռներուն, որոնց կը հանդիպինք արձանագրութեանց մէջ։ Բայց որովհետեւ առանք

1 Հմմտ. Hommel, Gesch, 721, ծան. 1։

կամ ամենեւին չեն կրնար նոյնացուիլ այսօրուան Հայաստանի քաղաքներուն կամ լեռներուն հետ եւ կամ մեծ զգուշութեամբ միայն կրնան նոյնացուիլ, ուստի կարելի չէ նոյն քաղաքները կամ լեռները աշխարհագրական տեսակէտէ խմբերու վերածել, այլ բաւականանալու ենք զանոնք ամէն մէկ թագաւորին արձանագրութեանցը համաձայն դասաւորելով։

Սաղմանասար Բ.ի առեն՝ Ուրարտուի Արամէ թագաւորին մայրաքաղաքն էր Արզաշկու(նու)։ Սաղմանասար Դաբանինիէ գալով՝ այս քաղաքը հասաւ։ Դիրքն որոշելու համար օգնութեան առնելու ենք սա տեղեկութիւնները. "Դաբանինիէ մինչեւ Արզաշկուն, Արզաշկունէ մինչեւ Կիրզան„ (Lay. 13, 5; 6) եւ "Արզաշկունէ մինչեւ Կիրզան, Կիրզանէ մինչեւ Հուբուշկիա„ (Salm. Balaw. III, 2։) Քաղաքին մօտերը կը բարձրանային Ադդուրի եւ Երիտիա լեռները։ Ադդուրիի կիրճերուն մէջ Արամու Սաղմանասար Բ.է յաղթուեցաւ։ Բելք[1] Ադդուրի անուան՝ Արարատայ հիւսիսային կողին վրայի Ակոռի գիւղին անուան հետ ունեցած նմանութեան մտադիր ըլլալով՝ հետեւեալ եզրակացութեան կը յանգի. "Ասորեստանցին հարաւէն[2] կու գայ, ուստի Արամու կրնար միայն հիւսիսային լեռներու մէջ ապաւինիլ. իսկ հիւսիսային լեռներն արեւելեան կողմանէ "անմերձենալի„ Արարատով կը պատսպարուին։„ Արդ՝ չե՞նք կրնար, ինչպէս կ'ըսէ Բելք, Ակոռի կամ Ադդուրի անուամբ մեր առջեւն ունենալ՝ Արարատ կամ ամբողջ լեռնաշղթային Ուրարտեանց քով սովորական եղած այս անուանակոչութիւնը։ Վերոյիշեալ տեղեկութիւնք ալ (Lay. 13, 5; 6 եւ Salm. Balaw. III, 2) առանց դժուարութեան կրնան միացնիլ այս տեսութեան հետ. նմանապէս մեծ ծանրակշռութիւն չի կրնար ունենալ Ակոռի եւ Ադոռի անուան մէջ կի եւ դի գիրերը փոխանակելը, գիտնալով որ Ասորեստանցիք ճշդութեամբ չէին ներկայացըներ օտար ազգերու տեղեաց անունները։[3]

Սաղմանասար Երիտիա լերան վրայ իւր մէկ արձանը կանգնեց արձանագրութեամբ մը, որ իւր Ուրարտուի մէջ կատարած քաջութիւնները կ'անմահացըներ։ Բելք (Zeitschr. f. Assyriol. IX, 351) Երիտիան Վանայ ծովուն հիւսիսային կողմը գտնուող Սուկփան-դաղը լերան հաւասար կը դնէ, թէեւ հարցական նշան մ'աւելցընելով։ Եթէ Ադդուրին Արարատն է, այն ատեն թերեւս Երիտիան է Արարատայ մօտերը գտնուող լեռներէն մէկը, ինչպէս Ալա-դաղ, Խորի-դաղ եւ կամ Պերլի-դաղ։ — Նմանապէս Արամուի մէկ թագաւորանիստ քաղաքն ալ էր Առնէ, զոր Սաղմանասար թագաւորութեանը 10դ տարին՝ ուրիշ շրջակայ 100 քաղաքներով մէկտեղ առաւ։ Հաւանականագոյնս Առնէն է այսօրուան Առնիսը՝ Վանայ լճին հիւսիսային-արեւելեան ծայրը՝ արեւելեան երկայնութեան 38° 58′ 20″ եւ հիւսիսային լայնութեան 43° 28′ 50″ աստիճաններուն վրայ։ Այս Առնիս անունը կը տեսնենք Սիմէոն եպիսկոպոսի կողմանէ 1653 տարւոյ քաղդէական եպիսկոպոսութեանց ցանկին մէջ, եւ այն՝ Վանէն ետքն երկրորդ տեղը բռնած[1]։ — Երիտիա լերանց մօտերն էր Արամալէ քաղաքն, որ թերեւս իւր անունն Արամէ թագաւորէն առած ըլլայ. այս պարագայի մէջ լէ (լէ) Վանեանց ածանցին մէկ մասնիկը կ'ըլլայ։ Սաղմանասար Արամալէէն Զանզիունա եւ Արամուի Ադդուրուդու քաղաքը հասաւ, զոր թագաւորութեանը 11դ տարին առաւ։ — Սուգունիա, Արամուի մէկ բերդը, ուր մտաւ Սաղմանասար Հուբուշկիայէն գալով եւ ասկէ Նայիրիան ծովը "իջաւ[2]„։

Արձանագրութիւնք առաջին անգամ Տիգլաթպիլեսեր Գ.ի առեն կը յիշեն Տուրուշպա քաղաքը, որ վերջէն Վանեան իշխանաց գլխաւոր քաղաքն եղաւ։

Շատ հաւանական է որ Տուրուշպան Վանեան արձանագրութեանց Տոսպան է։ Դասականաց քով Վանայ լիճը Θωσπῖτις αἰμνη (Պտղոմ. Ե. 13, 7. Ը. 19, 22), ἡ Θωπῖτις (Ստրաբոն, ԺԱ. էջ 529. ԺԶ. էջ 746), Thospites Lacus (Պլին. Զ. 7, 31) կը կոչուի[3] եւ այս անուններուն մէջ Տոսպան ճանչնալը դժուար չէ. ըստ այսմ տարակոյս չկայ որ Տուրուշպա-Տոսպան այսօրուան Վան քաղաքին երկրին վրայ փնտռելու ենք։ Հայք այսօր ալ Վանայ լիճը "Ծով Տոսպայ„ կ'անուանեն. ասոր կը համապատասխանէ Տալմուդի[4] תוספאה։ Ասորեստանի թագաւորներուն մէջէն միայն Տիգլաթպիլեսեր Գ. մինչեւ Տուրուշպա յառաջացած է։ Տիգլաթպիլեսեր քաղաքը յարձակմամբ առած ու մէջն իւր արքայական անդրին կանգնած է։ — Բելք, որ այն կողմերը լաւ կը ճանչնայ, կ'ըսէ[5] թէ Ասորեստանցւոց բանակ մը միայն հիւսիսէն՝ Սիփան-դաղի եւ Վանայ լճին երկայնութեամբը գալով կրնար Վան հասնիլ։ Բայց որովհետեւ հիւսիսէն գալով ուղղակի յարձակում ընելու համար՝ անհրաժեշտ հարկ էր նախ Վանը պաշարող բերդերուն ահագին շղթայ մ'ամբողջապէս նուաճել, ուստի Բելքի հետ ընդունելու ենք որ հաւանականագոյնս Ասորեստանցւոյ բանակը

---

[1] Verhandl. d. Berl. Anthrop. Gesellsch. 1893, S. 71

[2] Լաւ ազդ. "հարաւային արեւմուտքէն„։

[3] Ուսումնասիրութեանս շարունակութիւնք խմբագրութեան խառ ըկլէն քանի մ'օր յառաջ՝ յարմար առեննին Պր. Ցիմմերն զիս մտադիր ըրաւ Ա. Բիլլէրբէքի Das Sandschak Suleimania und dessen persische Nachbarlandschaften zur babylonischen und assyrischen Zeit (Leipzig 1898) նոր լոյս տեսած գրքին։ Այսուհետեւ այս գիրքը վկայութեան կը կոչեմ համառօտիւ "Բիլլէրբէք„ նշանակելով։ Բիլլէրբէք (էջ 152) Արզաշկուն Բինդեօլ-դաղի հարաւային-արեւելեան գաւիթափին կամ կողին վրայ կը դնէ, եւ ըստ հետեւորդի Բինդեօլ-դաղի մէջ կը փնտռէ Ադդուրի կամ Երիտիա լեռները։

[1] Հմմտ. Hoffmann, Syrische Akten persischer Märtyrer, S. 204. — Բիլլէրբէք (էջ 152) Առնէն Պերկրիշայի Մուրադ-չայ (Արածանի) թափուած տեղւոյն մօտերը կը դնէ՝ առանց բաւական պատճառ մը յառաջ բերելու։

[2] Բիլլէրբէք (էջ 152). "Սուգունիա՝ հաւանականագոյնս Բոհտանի աղբիւրներուն սահմանին մէջ։„

[3] Այս լճին վրայի քաղաքը Պտղոմէոսէն (Ե. 13, 19, Ը. 19, 12) ἡ Θωσπία կը կոչուի։

[4] Neubauer, La géographie du Talmud, p. 370.

[5] Zeitschr. f. Assyriol. IX, 350 ff.; Հմմտ. Lehmann, Verhandl. d. Berl. Anthrop. Gesellsch. 1896, S. 327

digitised by A.R.A.R.@

մեծ շրջան մ'ընելով նոյն բերդերուն առհմանէն հեռացաւ եւ անցաւ ամրոցին արեւելեան կողմէն ու Վարագայ լերան արեւելեան կողին երկայնութեամբը Հայոց Ձորը մտաւ, որպէս զի այնուհետեւ հարաւային կողմանէ յարձակմամբ առնու՝ այս կողմանէ բոլորովին անպաշտպան Տուշպ քաղաքը։ Որչափ ալ համոզեցուցիչ են Բելքի այս մանրամասն տեղեկութիւնները, սակայն Ասորեստանեաց ուղղակի հարաւէն Տուշպայ վրայ քալած ըլլալը բոլորովին անկարելի չէ, ինչու որ գէթ երկու ճամբայ ծանօթ են, որ Հաքքիարի լեռնաշխարհին վրայէն հոս կը հանեն։ Մեծ Զաբի վրայի ձախ կողմերէն երկու պողոտայ մինչեւ Ջուլամերկ կը հանեն. այս պողոտաներէն մէկը Ջուլամերկէն Վան կը տանի Բաշկալէի վրայէն, իսկ երկրորդը՝ Մոկս-Վաստանի վրայէն։ Ճիշդ ու մանրամասն տեղեկութիւն կու տայ այս երկու պողոտաներուն վրայ Մ. Հոֆման (Bohtan: Mittheilungen d. Vorderasiat. Gesellsch. 1897, I, S. 80—81), ուր յառաջ կը բերուի Բիլլերբէքի մէկ կարծիքն ալ, որ Հոֆմանի բառերուն հետ կը միաբանի։ Հարաւէն եղած արշաւանք մը հնարաւոր համարելով, որուն վրայ հիմնուած է Ցուրբուշպայի արշաւանքին նկատմամբ Ռոստի ունեցած տեսութիւնը (Rost, Tiglath-pileser III. p. XXVIII), կը ցրին յետագայ Լէմանի (Verh. d. Berl. Anthrop. Gesellsch. 1896, S. 327) Ռոստի դէմ յառաջ բերած պայքարական դիտողութիւնները։ Տիգղաթպիլեսերի կործանած հին քաղաքը հին բերդին, այսօրուան միջնաբերդին ճիշդ տեղը չէր, այլ անկէ իբր 5 կիլոմետր հեռու՝ դէպ ի հարաւ։ "Հին տուններն անկարելի էր որեւիցէ կողմէ մը Տուշպայ ժայռաբերդին մօտենալ։ Եթէ կարելի էր այս բերդն առնուլ, միայն սովով հնարաւոր էր անձնատուր ըլլալու ստիպել. բայց այս ալ շատ դժուարին էր, վասն զի բերդին ժայռերը մինչեւ Վանայ ծովը հասնելով՝ բերդը պաշտպանողները դիւրաւ կրնային հաղորդակցութիւն ունենալ ծովեզերեայ մէկալ գաւառներուն հետ" (Բելք, անդ էջ 353։) Ուստի կրնանք որոշ ըսել թէ Ասորեստանեաց թագաւորն յաջողած չէ միջնաբերդը նուաճել։ Երիմենայի որդին Ռուսաս Գ., ինչպէս ընիկ (հին-հայկական) արձանագրութիւններէն կը տեսնուի, ձեռնարկեց կործանած իշխանանիստ քաղաքն երկրորդ անգամ շինելու. բայց քաղաքը նախկին տեղը չշինեց, այլ Թոփրաք-կալէ ժայռին ստորոտը[1] (նախկին տեղէն 4 կիլոմ. դէպ ի արեւելք)։

Տիգղաթպիլեսեր Գ. բաց ի Ցուրբուշպայէ Ուրարտուի հետեւեալ քաղաքներն ալ առած է, ինչպէս ինքը կ'ըսէ, Ասորեստանեայց քաղաք ըրած, թէեւ քիչ մը ժամանակուան համար. Բի(Կուշ)-ռիտա, Գարիշա,[2] Տաշուհա, Մանգու, Սարդուրի. Հաւանականապէս այս քաղաքը կառուցած է հին Հայոց թագաւորներէն մէկը՝ Սարդուրի անունով —, Գիլզանու, Սիլիքու[3], Աշտիպրի; Բաբուտա, Լուսիա, սոոր հետ նոյն ըլլալու է տառպետն արձանագրութեանց Ուլուսիան եւ Լուսիան կամ Լուսակն —, Կու(Բի)ոխա, Անզանուս, եթէ Իլ(ու)իանոս կարդանք, կրնայ վանեան արձանագրութեանց Ալզանիին հետ նոյնութիւն ունենալ —, Բինդոս։ Կ'ըսուի թէ այս ամէն տեղերը "Ուրարտուի բերդերն" են։

Աչելու ենք հոս քաղաքաց այն ցանկերը, զորոնք Տիգղաթպիլեսեր Գ.ի կաւծոյ Ա. արձանագրութիւնն եւ ուրիշ կաւծոյ արձանագրութեան մը (III R 10, Nr. 3) մէկ հատուածը կ'ընծայեն. թէեւ այս արձանագրութեանց մէջ Էնզիին վերաբերեալ տեղեր ալ կան, սակայն զատել իրարմէ զանազանել անկարելի է։ Կաւծոյ Ա. արձանագրութիւնը հետեւեալ ցանկը կ'ընծայէ. Եղու, Սաւուա, Լուքիա, Լուզզա, Տիգղաթպիլեսերայ արձանագրութիւնն Եղու-զզա ունի։ Նմանութիւնները տես վարը։ Տիգղաթպիլեսերայ տարեգրութեանց մէջ այս տեղը Ուլլուբի եւ Աքրանիա քաղաքներուն մէջտեղն է։ Հմմտ. համանուն Լուզզիա գետը (Հանդ. 1899 էջ 363) Ըզիզզա, Ուշուտանու, Ուշուտու, Ա(լ)իքի, Կիտիդուշա՝ "մինչեւ Բիլդոշու լեռը" յաւելուածով։ Ռոստ (Die Inschriften Tiglathpilesers III. S. XXVII) կը կարծէ թէ այս լեռը Վանայ լճին հիւսիս-արեւմտեան կողմը բարձրացող Ջեբել-Նիմրուդ լերան հետ նոյն է. բայց հաստատուն կռուան չըլլալով՝ նոյն իրաւամբ կրնանք ըսել թէ Վանայ լճին մօտերը գտնուող ուրիշ լերան մը հետ ալ կրնայ նոյն ըլլալ Բիլդոշու։ — Կուտա, որ Տիգղ. տարեգրութեանց մէջ՝ Լուկադանշայի եւ Ելուգիայի միջանկերն է։ — Ուտա. Ալաշա, Տուքա, Ուլլուսիա՝ "Ակի Գուբառա" յաւելուածով, Կիլիտու, Գիլզանիա, Աքքիլիր, Հուբքի-իննա — այս անունով տեղ մ'ալ կայ Մարաց մէջ —, Տուխի, Իշշիտու։

Ուրարտուի կը վերաբերերին Տիգղաթպիլեսերայ տարեգրութեանց մէջ (180—181) յիշուած հետեւեալ քաղաքները. Դուլխանշու, Սալիմա, Իդդա, Եզիանշու, ասոնց կը յաջորդէ վերոյիշեալ Կուտա, եւ ապա Եղուզիա, Դուրին, Դանզիան, Ուլուրի։ Ասոնց կը յաջորդեն վերոյիշեալ Լուզզա եւ Աքրանիա անունով երկու տեղերը, ի վերջոյ Եւսա։ Տիգղաթպիլեսեր Գ. այս ամէն քաղաքները (Դարիկանշուէ սկսեալ ...) առաւ եւ "900 գերի, 150 արջառ, 1000 ոչխար, ձի, ջորի եւ էշ" ձեռք ձգեց։

Վերջապէս Kl. I. II. մեծապէս վնասուած արձանագրութենէն (1—21) յառաջ բերելու ենք ուրարտեան քաղաքաց հետեւեալ անունները. Կուխուտանշու, Ուրմուզէ, Տառաքիզու, Լուզանու։ Ամենեւին կռուան չունինք թէ ուր փնտռելու ենք Կուլլումա գետը, որ որոշ կերպով "իւր (այսինքն՝ Ուրարտուի) գետը" կը կոչուի։ Ուրարտուի կր վերաբերէր կամ գէթ անոր մօտերն էր Մուսասիր՝ Ուզու քաղաքով։

Սարգոնի արձանագրութիւնները, բայց ի մասնաւորի տարեգրութիւնները հետեւեալ նիւթը կը մատակարարեն. Ուրտու, այս անմերձենալի լեռնաշխարհը նեղուեցաւ Մանի Ասա իշխանին մարմինը. Նմանապէս այստեղ չարաչար յաղթուեցաւ Ուրարտուի Ուրսա իշխանը։ Սարգոն իւր թագաւորութեանը 8ᵉ տարին ըրած արշաւանքին ատեն

[1] Այսպէս՝ Բելքի քննութեանց համաձայն. անդ էջ 353։

[2] Knudtzon ի BA II, 306 ff. ...։

[3] Նոյն. անդ կ'ըսէ թէ ... խնդրական է։

digitised by A.R.A.R.@

այս լերանց 5 ամրոցներն եւ ուրիշ 30 քաղաքներն առաւ։ Այս լեռն Ուրարտուի եւ Մանի մէջ սահմանագլուխ լեռ էր եւ երկու երկիրներուն մէջ ալ կ'երկննար։ — Աշդուլ, այս լերան ստորոտն էր Ուլհու քաղաքը։ — Արդուբիշ. Եէնսէն (ZDMG. 48, S. 268, ծան. 2.) իրաւամբ կը մերժէ Վինքլէրի այն առաջարկութիւնը, որ Արդուբէ(ա)ն եւ Ամառնայի բնագրին Ար(տ)պիրին հետ կ'ուզէ նոյնացընել։ Նորէն Եէնսէն (WZKM X, 11 ff.) կը պաշտպանէ Ար(տ)ա, Ար(տ)ատաշ ընթերցուածը՝ Ար(տ)-բէ ընթերցուածին տեղ։ — Արմարդալլի, Ուբիանդա, Արզի, Արզուանիա (?), Արզիդ՝ որ "Նահանգ մըն է ծովուն եզերքը", այսինքն՝ Վանայ լճին։ Հմմտ. Արմինիդ վարը։ — Կուդուռանիա, այս քաղաքն եւ ուրիշ քաղաք մըն ալ, որուն անունէն Ար...... միայն մնացած է, Արսի... եւ Արզունիա (?) լերանց վրայ էին։ Սարգոնի տարեգրութեանց 111—112 տողը յիշուած քաղաքները Մանի՞ թէ Ուրարտուի կը վերաբերէին, կարելի չէ որոշել. այնտեղ յիշուած անուններն են. Ուշկիա՝ Զարան...ի կիրճին մէջ ամրութիւն մը։ Անընթեռնլի եղած [...բէր(?)իա] անունէ մ'ետքը հու գան Մալլաու եւ Դիշէնշէրախատա։

Հոս կը սպառի տարեստանեաց արձանագրութեանց Ուրարտուի վրայ տուած նիւթը։ Յաջորդ տողերը համառօտիւ պիտի լուսաբանեն թէ այս նիւթէն ինչ արդիւնքներ հանելու է՝ գլխաւորաբար աշխարհագրական տեսակէտէ։

(Շարունակելի)

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆՑ

Պօղոս ամ. բնիկ Երեւանցի — ասկէ շուրջ երկու հարիւր տարի յառաջ, Պարսից Շահ Թահմասգուլիի ժամանակ — Երեւանէ գաղթելով՝ կու գայ Կ. Պոլիս ի միասին բերելով իւր կինն եւ միակ որդին Գէորգ եւ կը հաստատուի ի Բերա։ Գէորգ Երեւանի մէջ ի տղայ տիոց զմելինագործութեան եւ դարբնութեան արուեստն աշէկ սորված էր, եւ ի Կ. Պոլիս Արքունի Նաւարանն ընդունուեցաւ, ուր Պետական Նաւատորմղին նաւայարդարաց (armateur) հայազգի պետին քով դրուելով՝ սկսաւ այս արուեստս սորվիլ. ի մնէ ընդունակ ըլլալուն՝ քիչ ժամանակի մէջ մեծաքայլ յառաջադիմութիւն ըրաւ. այնպէս որ իւր հանճարով յաջողեցաւ հնարել այժմեան խարիսխն, որ մինչեւ այն ատեն անծանօթ էր Եւրոպիոյ իսկ։ Եւրոպացի արուեստագէտք այս ձեւս գնահատելով՝ ընդօրինակեցին եւ զայն կը գործածեն ցայսօր։ Նորաձեւ խարսխիս կաղապարն զոր Գէորգ հնարած եւ իւր իսկ ձեռամբ դարբնած ու կերտած էր, կը գտնուի ցայսօր Արքունի Նաւարանին հրապարակին մէջ։

Քանի մը տարի ետքն երբ Մարտիրոս անուն հայազգի նաւայարդարապետն (chef des armateurs) վախճանեցաւ, յաջորդեց իրեն Գէորգ, որ քան զայլսն յառաջադէմ եւ ճարտար էր նոյն արուեստին մէջ, եւ անուանուեցաւ Արքունի Նաւարանին Նաւայարդարապետ եւ Թնդանօթարանին երկաթագործութեան գլուխ. այս կը հանդիպի Սուլթան Մուսթաֆա Գ.-ի գահակալութեան առաջին տարին, հիճրէթի թուականին 1171ին, այսինքն է յամի 1753 թուականին Փրկչին մերոյ։

Գէորգ Տէմիրճիպաշեանց փոխադրեց իւր բնակութիւնն ի Խասգիւղ, ուր հայ ազգանիէն բազմաթիւ ընտանիքներ կը բնակէին. իւր տունն մօտ էր արքունի ամբարանին (խումպարախանէ), որ յետոյ երկրաչափարանի (մուհէնտիսխանէ) փոխուեցաւ, եւ ցայսօր՝ այդպէս մնացած է։

Գէորգ ամուսնացաւ ի Խասգիւղ՝ տեղացի Եղիսաբէթ անուն օրիորդի մը հետ, եւ ունեցաւ երեք զաւակ, որ են՝ Փանոս կամ Ստեփաննոս, Պօղոս եւ Յակոբ. այս վերջինն վախճանեցաւ ի փոքր հասակի։ Գէորգ իբրեւ քաջ արուեստագէտ մեծ անուն ստացաւ, եւ վախճանեցաւ ի խոր ծերութեան, լաւ համբաւ թողլով իբրեւ բարեգործ, առաքինի եւ աղքատախնամ։ Փանոս եւ Պօղոս՝ թէ իրենց հօր կենդանութեան ատեն եւ թէ անոր վախճանելէն ետքը նոյն արուեստին հետամուտ եղան, առաջինն՝ ի Թնդանօթարանի եւ երկրորդն՝ ի Նաւարանի։ Փանոս ի հասակի վաթսուն ամաց մեռաւ անորդի եւ Պօղոս՝ եղբօրը մահուանէն յետոյ անոր պաշտօնն ալ՝ զոր ունէր ի Թնդանօթարանին, կը ստանձնէ։ Պօղոս՝ քսաներկամեայ հասակի մէջ ամուսնացաւ իշխան Գրիգոր կոչուած հայ մեծատան մը, Աբրահամ անուն կրտսեր եղբօրը տասնեւեօթամեայ Շողմէն անուն աղջկանը հետ. (այս անձն Ռուսիոյ Ռումանիա արշաւած ժամանակ՝ Ֆօքշան քաղաքէն Կ. Պոլիս գաղթող Հայոց հետ միանալով՝ Խասգիւղ իջեւանած եւ բնակութիւնն հոն հաստատած էր.) եւ կ'ունենայ տասնեւերկու զաւակ ինն մանչ եւ երեքն աղջիկ, որ են, Յարութիւն, Յակոբ, Ենովք, Կարապետ, Յովհաննէս, Գէորգ, Եղիա, Պետրոս եւ Պօղոս, Մարիամ, որ դեռ մանուկ մեռած, կրկին Մարիամ եւ Եղիսաբէթ։